

Paweł Rodak
Instytut Kultury Polskiej
Uniwersytet Warszawski
e-mail: p.rodak@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-3538-4676

Krzysztof Pomian – historia nauki i sieć relacji przyjacielsko-intelektualnych

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/ZN.2019.029>

Abstrakt. Celem niniejszego artykułu jest wprowadzenie do tekstu Dominique’a Pestre’a, który został wygłoszony na konferencji „Parmi les hommes, les objets et les signes / Among humans, objects and signs. Hommage à Krzysztof Pomian”. Wydarzenie to zostało zorganizowane z okazji 85. rocznicy urodzin prof. Pomiana, jednego z najwybitniejszych żyjących polskich naukowców, od 1973 r. mieszkającego i pracującego głównie we Francji. Konferencja odbyła się w Paryżu w dniach 4–6 kwietnia 2019 r. Jej uczestnikami byli współpracownicy, uczniowie i przyjaciele Krzysztofa Pomiana z Polski, Francji, Belgii, Holandii, Wielkiej Brytanii, Niemiec i Izraela. W artykule został krótko opisany każdy z trzech dni konferencji ze szczególnym podkreśleniem znaczenia prac Krzysztofa Pomiana w takich dziedzinach jak historia kolekcji i muzeów, historiografia, historia Europy. Wystąpienie Dominique’a Pestre’a zostało umiejscowione w kontekście zainteresowań badawczych Krzysztofa Pomiana oraz rozwoju historii nauki we Francji od lat 80. do dzisiaj. Na koniec zwrócono uwagę na istotne znaczenie sieci relacji przyjacielskich i intelektualnych w rozwoju nauki.

Słowa kluczowe: historia nauki; miejsca wiedzy / *lieux de savoir*; Dominique Pestre; Krzysztof Pomian; przyjaźń naukowa; współpraca naukowa

Krzysztof Pomian – History of Science and the Network of Friendship-Intellectual Relations

Abstract. The purpose of this article is to introduce the text by Dominique Pestre, which was presented at the conference “Parmi les hommes, les objets et les signes / Among humans, objects and signs. Hommage à Krzysztof Pomian”. This event was organised on the occasion of Professor Pomian’s 85th birthday, one of the most outstanding contemporary Polish humanists, living and working mainly in France since 1973. The conference took place in Paris on 4–6 April 2019. Its participants included students, colleagues and collaborators of Krzysztof Pomian from Poland, France, Belgium, the Netherlands, the United Kingdom, Germany and Israel. The article briefly describes each of the three days of the conference with particular emphasis on the importance of Krzysztof Pomian’s work in such fields as the history of collections and museums, historiography, and European history. Next, the article places Dominique Pestre’s speech in the context of Krzysztof Pomian’s research interests and the development of the history of science in France from the 1980s to today. Finally, the article draws attention to the vital importance of networks of friendship and intellectual relations in the development of science.

Keywords: history of science; places of knowledge / *lieux de savoir*; Dominique Pestre; Krzysztof Pomian; scientific friendship; scientific cooperation

Tekst Dominique'a Pestre'a zamieszczony w tym numerze *Zagadnień Naukoznawstwa* stanowi drukowaną wersję wystąpienia wygłoszonego 6 kwietnia 2019 r. na paryskiej Sorbonie podczas międzynarodowej konferencji „Parmi les hommes, les objets et les signes. Hommage à Krzysztof Pomian”, zorganizowanej z okazji 85. rocznicy urodzin prof. Krzysztofa Pomiana, jednego z najwybitniejszych żyjących polskich naukowców, od 1973 r. mieszkającego i pracującego głównie we Francji. Wydarzenie zostało przygotowane przez trzy instytucje: Académie polonaise des sciences – Centre scientifique à Paris, Institut national d'histoire de l'art (INHA) oraz Centre de civilisation polonaise (Sorbonne Université)¹.

Pierwszego dnia konferencji, 4 kwietnia 2019 r. po południu, odbyło się uroczyste spotkanie w Stacji Naukowej PAN w Paryżu przy rue Lauriston 74, zatytułowane „Les jeux n'étaient pas faits en Pologne”, podczas którego zaprezentowano sylwetkę i dorobek naukowy Krzysztofa Pomiana. Wystąpili na nim przedstawiciele zarówno organizatorów konferencji (Maciej Forycki, France Nerlich, Paweł Rodak), jak i instytucji akademickich i naukowych, z którymi Krzysztof Pomian był związany (Maciej Duszczyk, prorektor Uniwersytetu Warszawskiego; François-Joseph Ruggiu, dyrektor Institut des sciences humaines et sociales, CNRS; Christophe Prochasson, prezydent École des hautes études en sciences sociales), a przede wszystkim uczniowie, przyjaciele i współpracownicy Krzysztofa Pomiana: Małgorzata Szpakowska, Karol Modzelewski, Andrzej Mencwel, Jacek Migasiński i Pierre Nora. We wszystkich wystąpieniach podkreślano obfitość, różnorodność, oryginalność i wyjątkowość dorobku naukowego Krzysztofa Pomiana². Andrzej Mencwel wydobywał odporność autora *Historii. Nauki wobec pamięci* („najlepszego przewodnika po dziejach nowoczesnej nauki historycznej i owocnego projektu historii kultury”) na kolejne mody intelektualne („iść pod prąd”) (Mencwel 2019, s. 141–143), a Jacek Migasiński rekonstruował projekt „niefilozoficznej teorii filozofii”, oparty na podwójnej zasadzie: „że filozofia bez tego, co jest nie-filozofią, żyć nie może, i że nasz świat bez filozofii skazany byłby na starczy uwiąd” (Migasiński 2019, s. 159).

Drugi dzień konferencji otworzył dyrektor INHA Éric de Chassey w siedzibie instytucji przy rue Vivienne 2. Program tego dnia dotyczył historii kolekcji oraz historii muzeów i został podzielony na cztery części, podczas których występowali badacze z Francji, Polski, Wielkiej Brytanii, Holandii i Niemiec: cz. 1 – „Ama-

¹ W skład komitetu organizacyjnego konferencji wchodził: Marine Acker (INHA), Aneta Bassa (Académie polonaise des sciences), Ewa Bobrowska (Terra Foundation for American Art Europe, Paris), Anna Ciesielska-Ribard (Sorbonne Université), Maciej Forycki (Académie polonaise des sciences), Agnieszka Kluczevska-Wójcik (Polish Institute of World Art Studies, Warszawa), Katarzyna Anna Kula (Académie polonaise des sciences), Capucine Monfort (INHA), France Nerlich (INHA), Paweł Rodak (Sorbonne Université).

² Cztery wystąpienia, po dwa z pierwszego i trzeciego dnia paryskiej konferencji, zostały opublikowane w *Przeglądzie Politycznym* 156 (2019). Są to wystąpienia: Andrzeja Mencwela, Jacka Migasińskiego, Éliego Barnaviego i Daniela Beauvois.

teurs, collectionneurs, curieux. Transformation du champ” (Alain Schnapp, Catherine Goguel, Arthur MacGregor), cz. 2 – „Curiosités” (Michał Mencfel, Dominique Moncond’huy, Benedetto Bravo), cz. 3 – „Musée et nations” (Dominique Poulot, Ewa Manikowska, Ellinoor Bergvelt, Tomasz Feliks de Rosset, Kamila Kłudkiewicz), cz. 4 – „Passeurs et médiateurs” (France Nerlich, Renée Kistemaker, Agnieszka Kluczevska-Wójcik, Thomas Gaehtgens). Dzień ten zakończyło wystąpienie Bénédicte Savoy (Université technique de Berlin/Collège de France). Wszyscy prelegenci podkreślali, że w dyscyplinie, jaką jest historia kolekcji i muzeów, prace Krzysztofa Pomiana stanowią dla światowej nauki pierwszy i najważniejszy punkt odniesienia.

Podczas trzeciego dnia konferencji obrady, które były poświęcone przede wszystkim historiografii i historii Europy, odbywały się w budynku starej Sorbony przy rue de la Sorbonne 17. Otworzył je Alain Tallon, dziekan Faculté des lettres na Sorbonne Université. Program podzielono na trzy części, podczas których występowali historycy i przyjaciele Krzysztofa Pomiana z Polski, Francji, Belgii oraz Izraela: cz. 1 – „L’Europe et ses nations I” (Paweł Rodak, Dominique Pestre, Antoine Marès, Tomasz Schramm, Marie Elisabeth-Ducreux), cz. 2 – „L’Europe et ses nations II” (Paul Gradwohl, Jan Pomorski, Paweł Machcewicz), cz. 3 – „Krzysztof Pomian: l’histoire, l’Europe et l’homme” (Katarzyna Anna Kula, Aneta Bassa, Jacques Revel, Élie Barnavi, Marcel Gauchet, Daniel Beauvois, Benoît Remiche). W zastępstwie chorego prof. Gaucheta wystąpił raz jeszcze Pierre Nora i obszernie opowiedział m.in. o historii pisma *Le Débat* oraz o współpracy z Pomianem i Gauchetem w redagowaniu tego jednego z najważniejszych periodyków intelektualnych we Francji, który od 40 lat jest tworzony przez tę samą trójkę przyjaciół-współpracowników. Nora wspominał także o tym, że Krzysztof Pomian miał wielką szansę zostać profesorem Collège de France, do czego ostatecznie nie doszło przede wszystkim za sprawą jego własnej decyzji. Tego dnia Élie Barnavi, współpracownik Krzysztofa Pomiana z Muzeum Europy w Brukseli oraz współautor ich wspólnej książki *Rewolucja europejska 1945–2007*, zwracał uwagę na to, że „Pomian spędził życie na przekraczaniu widzialnych i niewidzialnych granic Europy, a jego refleksja historyka jest zakorzeniona w doświadczeniu człowieka i obywatela”, co sprawia, że „tak europejski jak on może być tylko intelektualista jego pokolenia z Europy Środkowej” (Barnavi 2019, s. 154). Także inni mówcy podkreślali tego dnia europejski wymiar dorobku Krzysztofa Pomiana. Wspominali też swoje kontakty i swoją przyjaźń z autorem *Europy i jej narodów*. Daniel Beauvois zaczął nawet własne wystąpienie od pytania: „Jak to się stało, że zaprzyjaźniłem się z takim gigantem wiedzy? Otóż chyba dlatego, że za nieco onieśmiałą figurą wielkiego uczonego kryje się człowiek o całkiem prostych zasadach, które dają inny wymiar potędze jego myśli i abstrakcyjności jego wywodów” (Beauvois 2019, s. 155). O potędze myśli wielkiego uczonego, a zarazem o otwartości i życzliwości skromnego człowieka, kierującego się całkiem prostymi zasa-

dami, mogliśmy przekonać się każdego z trzech dni konferencji, również wtedy, kiedy na koniec dnia głos zabierał sam Krzysztof Pomian, komentując wystąpienia i dyskusje³.

To krótkie, faktograficzne sprawozdanie nie oddaje ani atmosfery, ani naukowego ducha tej konferencji. A była to konferencja niezwykła, co pozwalałam sobie napisać jako jeden z jej organizatorów. Przede wszystkim od samego początku my, jako jej organizatorzy, mieliśmy poczucie, że Krzysztof Pomian to postać w świecie polskiej, francuskiej, europejskiej i światowej nauki wyjątkowa. O niezwykłości tej świadczyły chociażby odpowiedzi, jakie dostawaliśmy od osób zapraszanych przez nas na konferencję. Nikt nam nie odmówił i choć ostatecznie niektóre osoby nie mogły do nas dotrzeć, zasadniczo frekwencja była niemal stuprocentowa. Konferencja pokazała, jak wielu przyjaciół, uczniów i współpracowników prof. Krzysztof Pomian ma w Polsce, we Francji, w Europie i na całym świecie. Przygotowując to wydarzenie, byliśmy poruszeni odzewem osób, które zapraszałyśmy. W ich odpowiedziach powtarzały się słowa: „oczywiście”, „z największą przyjemnością”, „dla Krzysztofa Pomiana – zawsze!”.

Konferencja paryska była wyjątkowa, gdyż wyjątkowa jest osoba Krzysztofa Pomiana. Chciałbym podkreślić tę niezwykłość, cytując słowa naszego kolegi, zmarłego kilka lat temu polskiego filozofa Cezarego Wodzińskiego (gdyby żył, na pewno wziąłby udział w naszej konferencji, ponieważ był przyjacielem prof. Pomiana). W swoich *Uwagach wokół dorobku naukowego profesora Krzysztofa Pomiana z okazji uroczystości odnowienia doktoratu w Uniwersytecie Warszawskim* napisał: „Kiedy w 1979 roku zaczynałem studia na Wydziale Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Krzysztof Pomian był postacią legendarną. Równą takim wybitnościom jak jego nauczyciele – Bronisław Baczko i Leszek Kołakowski – pozbawieni prawa nauczania i zmuszeni do emigracji po marcu 1968 roku. A minęło zaledwie kilka lat od chwili, gdy wyjechał na stałe do Francji” (Wodziński 2016, s. 15).

Od 1979 r. minęło ponad 40 lat. Od wyjazdu Krzysztofa Pomiana do Francji w 1973 r. jeszcze kilka lat więcej. Przez ten czas nie przestał on być postacią legendarną, stał się jednak dodatkowo jednym z najwybitniejszych humanistów XX i początku XXI w. Dzisiaj jego książki, takie jak *L'Ordre du temps; Collectionneurs, amateurs et curieux. Paris–Venise, XVIe–XVIIIe siècle; Sur l'histoire czy Des saintes reliques à l'art moderne. Venise–Chicago, XIIIe–XXe siècle*, należą do absolutnej klasyki nauk humanistycznych. Ta ostatnia, wydana w 2003 r. w prestiżowej, kierowanej przez Pierre'a Norę (uczestnika pierwszego i trzeciego dnia konferencji) serii „Bibliothèque des histoires” Gallimarda, w której ukazało się już wcześniej kilka pozycji Pomiana, stanowiła zarazem zapowiedź wielkiego

³ Konferencja została w całości zarejestrowana. Jej zapis video jest dostępny na stronie: <https://www.paris-pan-pl/nasze-wydarzenia-w-objektywie/>.

dzieła życia Profesora, jego zaplanowanej na trzy obszerne tomy *Historii światowej muzeów* (*Le Musée, une histoire mondiale*). Jej pierwszy tom ukazał się w październiku 2020 r. pod tytułem *Du trésor au musée*. Tom drugi, zatytułowany *L'ancrage européen, 1789–1850*, został opublikowany w marcu 2021 roku, a tom trzeci, zatytułowany *À la conquête du monde – de 1851 à nos jours*, jest planowany na wiosnę 2022 roku. Jest to ostateczne potwierdzenie zdania, które bardzo często powracało drugiego dnia konferencji, mówiącego o tym, że nazwisko Pomian to dzisiaj najważniejsze na świecie nazwisko referencyjne, jeśli chodzi o historię kolekcji oraz historię muzealnictwa i muzeów.

W pracach Krzysztofa Pomiana wyraźny jest wątek europejski, który towarzyszył wątkowi polskiemu i wątkowi francuskiemu. Przy tym Pomian nigdy nie traktował tego, co polskie, francuskie i europejskie, jako przeciwstawne sobie czy wykluczające się. Przeciwnie, to, co polskie, francuskie i europejskie, w jego twórczości dopełnia się i wzajemnie wzmacnia swoją wartość. Nie jest więc przypadkiem, że Krzysztof Pomian jest autorem takich książek, jak: *L'Europe et ses nations*; *Drogi kultury europejskiej* czy napisana wspólnie z Éliem Barnavim (obecnym przez wszystkie trzy dni naszej konferencji) *La révolution européenne, 1945–2007*. Ani to, że od niemal 20 lat pełni on funkcję dyrektora naukowego Musée de l'Europe w Brukseli. Podkreślano to mocno pierwszego i trzeciego dnia konferencji.

Jak pisałem, jednym z organizatorów konferencji był Ośrodek Kultury Polskiej (Centre de civilisation polonaise) działający na paryskiej Sorbonie⁴. W 2019 r., czyli roku 85-lecia prof. Krzysztofa Pomiana, Ośrodek był współorganizatorem wielu konferencji, debat, seminariów i wieczorów naukowych, jednak to właśnie obecność Profesora zaznaczyła się na nich w sposób szczególny, z czego byliśmy dumni i za co jesteśmy mu bardzo wdzięczni. Był więc Krzysztof Pomian 26 lutego 2019 r. uczestnikiem debaty, która odbyła się w Salle des Actes na starej Sorbonie, wokół książki *L'Aigle et le reste. Et le reste Vu de Bruxelles*, tomu z francuskimi przekładami artykułów Leopolda Ungera (2018), wieloletniego publicysty *Kultury* pary-

⁴ Ośrodek Kultury Polskiej na Sorbonie został utworzony w 1962 r. na podstawie umowy międzyrządowej z 1958 r. Jego pierwszym dyrektorem był Bronisław Geremek. Ośrodek mieścił się najpierw w budynku Sorbony przy rue de la Sorbonne, a obecnie jego siedziba znajduje się w jednym z centrów uniwersyteckich Sorbony przy bulwarze Malesherbes. Analogiczny Ośrodek Kultury Francuskiej został utworzony w 1958 r. na Uniwersytecie Warszawskim. Jego pierwszym dyrektorem został Michel Foucault. Obie instytucje, które istnieją do dzisiaj, miały więc pierwszych dyrektorów, którzy potem zasłynęli jako wybitni humaniści i postacie publiczne, choć kierowali nimi u początków swoich dróg naukowych (Michel Foucault, kiedy został dyrektorem, miał lat 32, Bronisław Geremek – 30). Foucault pisał w Warszawie jedną ze swoich najsłynniejszych prac – *Historię szaleństwa w dobie klasycyzmu* (pierwsze wydanie 1961). Geremek zbierał materiały do swoich przełomowych prac dotyczących ludzi marginesu, poczynając od książki *Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu: XIV–XV wiek* (pierwsze wydanie 1971, wydanie francuskie 1976). Ostatni dyrektorzy Ośrodka Kultury Polskiej na Sorbonie to: Leszek Kolankiewicz (2012–2016), Paweł Rodak (2016–2019), Iwona Pugacewicz (od 2019 r.). Ostatni dyrektorzy Ośrodka Kultury Francuskiej na Uniwersytecie Warszawskim to: Paul Gradwohl (2012–2016), Nicolas Maslowski (od 2016 r.).

skiej i przyjaciela Krzysztofa Pomiana. Jej organizatorami były cztery instytucje: Centre de civilisation polonaise (Sorbonne Université), Académie polonaise des sciences – Centre scientifique à Paris, Association Institut littéraire Kultura oraz Fundacja Terytoria Książki. W debacie uczestniczyli Krzysztof Pomian (Musée de l'Europe à Bruxelles), Iwona Hofman (UMCS, Lublin), Joanna Nowicki (Université de Cergy-Pontoise), Wojciech Sikora (Instytut Literacki Kultura), Tomasz Stróżyński (Fundacja Terytoria Książki, tłumacz książki) oraz Paweł Rodak (Centre de civilisation polonaise). Natomiast 19 marca 2019 r. w Stacji Polskiej Akademii Nauk odbyła się multimedialna prezentacja wyjątkowej wystawy *1918–2018: Stulecie niepodległości. Polska świata / 100 Years of Independence – Out of Poland into the World*, która była pokazywana w Muzeum Architektury we Wrocławiu od 29 września 2018 do 13 stycznia 2019 r. Przewodniczącym Komitetu Naukowego wystawy był właśnie Krzysztof Pomian. Był on też, oczywiście, jednym z uczestników tej prezentacji, a zarazem dyskusji wokół towarzyszącej jej publikacji (*Stulecie niepodległości. Polska świata*, 2018). Poza prof. Pomianem w dyskusji wzięli udział: Thibault Deleixhe (współautor idei i koncepcji wystawy) oraz Louise Schoemans z firmy Tempora SA z Brukseli, która zrealizowała wystawę od strony technicznej. Dyskusję prowadzili: Aneta Bassa (Académie polonaise des sciences – Centre scientifique à Paris) oraz Paweł Rodak (Centre de civilisation polonaise).

Na koniec wracam do tekstu Dominique'a Pestre'a. Wspomina on na początku, jak powstawała jego rozprawa doktorska poświęcona naukom fizycznym i fizykom we Francji w okresie międzywojennym. Nie było mu łatwo znaleźć promotora, w jego ujęciu chodziło bowiem o opis nie tyle rozwoju idei, problemów czy odkryć fizycznych, ile sposobu uprawiania i organizowania fizyki jako nauki. Pestre chciał uprawiać kulturową i polityczną historię fizyki, ale tego rodzaju podejście było wtedy czymś wyjątkowym, dla wielu zaskakującym, a nawet trudnym do przyjęcia. Tym bardziej wart podkreślenia jest fakt, że Krzysztof Pomian od razu zgodził się być opiekunem tej rozprawy, dowodząc tym samym, że nie ma powodu, aby nauka nie stała się jednym z przedmiotów historii kulturowej. Przez kolejne 40 lat miało się to potwierdzić wielokrotnie i do dziś historia kulturowa i socjologia nauki, w różnych odmianach, rozwijają się bardzo dynamicznie.

Rozprawa Dominique'a Pestre'a powstała na początku lat 80., tuż po przyjeździe Krzysztofa Pomiana do Paryża w 1979 r. Tak się składa, że rok 1979 to zarazem rok pierwszego wydania *Życia laboratoryjnego* Brunona Latoura i Steve'a Woolgara (1979, 1986, 2020)⁵, zapoczątkowującego projekt uprawiania antropologii nauki, w której śledzi się z bliska praktyki laboratoryjne jako niezbywalne składniki konstruowania faktów naukowych, ze szczególnym uwzględnieniem

⁵ Polski przekład drugiego wydania tej bardzo ważnej pracy z 1986 r. ukazał się dopiero niedawno (Latour, Woolgar 2020).

praktyk piśmiennych, czyli powstawania, przekształcania oraz wykorzystywania zapisów i dokumentów, nazywanych przez autorów inskrypcjami. Tak rozumiana antropologia nauki czy etnografia laboratorium miała potem i ma do dzisiaj bardzo wielu twórczych kontynuatorów.

Jeśli chodzi o ujęcia historyczne, to w samej Francji antropologiczna historia nauki rozwinęła się od tego czasu bardzo znacząco. Jako swoiste *pars pro toto* przywołam trzy nazwiska. Po pierwsze, Françoise Waquet, która kilka ważnych książek poświęciła sposobom pracy naukowców od XVI do XXI w., uwzględniając zarówno praktyki cielesne, jak i praktyki komunikacyjne w pracy naukowej (w tym znaczenie słowa mówionego, pisanego, druku i zapisu elektronicznego), narzędzia oraz materialne składniki warsztatu pracy naukowca, a także relacje między naukowcami i ich przyjaźnie, wreszcie emocje, jakie ich pracy towarzyszą (Darmon, Waquet 2010; Waquet 2003, 2015, 2019)⁶. Po drugie, Christian Jacob z jego propozycją badania *lieux de savoir* (co jest oczywiście nawiązaniem do *lieux de mémoire* Pierre'a Nory), która przybrała kształt dwóch monumentalnych tomów zbiorowych (z czterech zaplanowanych) o znaczących podtytułach: *Espaces et communautés* oraz *Les mains de l'intellect*. W pierwszym z nich zamieszczono artykuły dotyczące m.in. wspólnot, grup, związków naukowców, miejsc tworzenia nauki (np. skrytoria, biblioteki, laboratoria) czy sposobów transmisji wiedzy. W drugim znajdziemy przede wszystkim teksty o narzędziach, przyrządach i różnego rodzaju materialnych nośnikach wiedzy, a także operacjach i praktykach z nimi związanych (Jacob 2007, 2011)⁷. Po trzecie, Dominique Pestre. Od czasu obrony doktoratu napisanego pod kierunkiem Krzysztofa Pomiana Pestre stał się bardzo ważną postacią wśród historyków nauki. Jego ujęcie historii nauki wyróżnia się przy tym usytuowaniem przemian, które zaszły w nauce, w kontekście społecznym, politycznym i instytucjonalnym. Zwieńczeniem takiego podejścia są dwa wielkie przedsięwzięcia wydawnicze: najpierw zredagowany z Johnem Krige'em prawie tysiącstronicowy zbiorowy *Companion to Science in the Twentieth Century* (Krige, Pestre 1997), a następnie opracowana pod jego główną redakcją trzutomowa *L'Histoire des sciences et des savoirs* (każdy z trzech tomów po około 500 stron) (Pestre 2015).

Można przypuszczać, że tych bardzo ważnych tomów mogłoby nie być, gdyby nie zgoda na promotorstwo doktoratu Dominique'a Pestre'a wyrażona przez Krzysztofa Pomiana na początku lat 80. i jego późniejsze zachęty do uprawiania właśnie takiej historii nauki skierowane pod adresem doktoranta. To jeszcze jeden

⁶ Cztery najbardziej znaczące pozycje Françoise Waquet pod tym względem to: *Parler comme un livre. L'oralité et le savoir, XVIe–XXe siècles* (2003); *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent: XVIe–XXIe siècles* (2015); *Une histoire émotionnelle du savoir: XVIIe–XXIe siècle* (2019); a także zredagowana razem z Jeanem-Claudem Darmonem praca zbiorowa *L'Amitié et les sciences. De Descartes à Lévi-Strauss* (2010).

⁷ Zob. też (Jacob 2018).

argument potwierdzający ogromne znaczenie sieci relacji przyjacielskich i intelektualnych w rozwoju nauki. Wystąpienie Dominique'a Pestre'a i cała nasza paryska konferencja pokazują, że Krzysztof Pomian w ostatnim półwieczu był i wciąż jest obecny w sposób wyjątkowo znaczący w bardzo wielu takich sieciach. A to może ostatecznie jest nie mniej ważne (lub nawet ważniejsze!) w rozwoju nauki niż sama lista opublikowanych dzieł – nawet tak bardzo imponująca jak w tym przypadku.

Bibliografia

- Afeltowicz Ł., 2011, *Laboratoria w działaniu. Innowacja technologiczna w świetle antropologii nauki*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Afeltowicz Ł., 2012, *Modele, artefakty, kolektywy. Praktyka badawcza w perspektywie współczesnych studiów nad nauką*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Barnavi É., 2019, „Obywatel i historyk”, tłum. W. Dłuski, *Przegląd Polityczny* 156: 154–155.
- Beauvois D., 2019, „Przyjaciel Krzysztof”, *Przegląd Polityczny* 156: 155–157.
- Bert J.-F., Lamy J. (red.), 2021, *Voir les savoirs. Lieux, objets et gestes de la science*, Paris: Anamosa.
- Darmon J.-C., Waquet F. (red.), 2010, *L'Amitié et les sciences. De Descartes à Lévi-Strauss*, Paris: Hermann.
- Jacob Ch. (red.), 2007, *Lieux de savoir*, t. 1: *Espaces et communautés*, Paris: Albin Michel.
- Jacob Ch. (red.), 2011, *Lieux de savoir*, t. 2: *Les mains de l'intellect*, Paris: Albin Michel.
- Jacob Ch., 2018, *Des mondes lettrés aux lieux de savoir*, Paris: Les Belles Lettres.
- Krige J., Pestre D. (red.), 1997, *Companion to Science in the Twentieth Century*, New York: Routledge.
- Latour B., Woolgar S., 1979, *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*, Beverly Hills: Sage Publications.
- Latour B., Woolgar S., 1986, *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*, Princeton: Princeton University Press.
- Latour B., Woolgar S., 2020, *Życie laboratoryjne. Konstruowanie faktów naukowych*, tłum. K. Abri-szewski, P. Gąska, M. Smoczyński, A. Zabielski, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Mencwel A., 2019, „Iść pod prąd”, *Przegląd Polityczny* 156: 141–143.
- Migasiński J., 2019, „Paradoks niefilozoficznej teorii filozofii”, *Przegląd Polityczny* 156: 157–159.
- Pestre D. (red.), 2015, *L'Histoire des sciences et des savoirs*, t. 1. S. Van Damme (red.), *De la Renaissance aux Lumières*, t. 2. K. Raj, H. O. Sibum (red.), *Modernité et globalisation*, t. 3. Ch. Bon-neuil, Dominique Pestre (red.), *Le siècle des technosciences*, Paris: Éditions du Seuil.
- Pomian K., 1984, *L'ordre du temps*, Paris: Gallimard.
- Pomian K., 1987, *Collectionneurs, amateurs et curieux. Paris–Venise, XVIe–XVIIIe siècle*, Paris: Gallimard.
- Pomian K., 1990, *L'Europe et ses nations*, Paris: Gallimard.
- Pomian K., 1992, *Europa i jej narody*, tłum. M. Szpakowska, Warszawa: PIW.
- Pomian K., 1996a, *Drogi kultury europejskiej. Trzy studia*, Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN.
- Pomian K., 1996b, *Zbieracze i osobliwości. Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*, tłum. A. Pieńkos, Warszawa: PIW.
- Pomian K., 1999, *Sur l'histoire*, Paris: Gallimard.
- Pomian K., 2001, *Zbieracze i osobliwości. Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*, tłum. A. Pieńkos, Lublin: UMCS.

- Pomian K., 2003, *Des saintes reliques à l'art moderne. Venise–Chicago XIIIe–XXe siècle*, Paris: Gallimard.
- Pomian K., 2004, *Europa i jej narody*, tłum. M. Szpakowska, Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Pomian K., 2006, *Historia. Nauka wobec pamięci*, tłum. H. Abramowicz, Lublin: UMCS.
- Pomian K., 2009, *Europa i jej narody. Trzecie wydanie polskie dopełnione innymi esejami o Europie, jej historii i jej kłopotach*, tłum. M. Szpakowska, Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Pomian K., 2014, *Porządek czasu*, tłum. T. Stróżyński, Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Pomian K., 2020, *Le Musée, une histoire mondiale*, t. 1: *Du trésor au musée*, Paris: Gallimard.
- Pomian K., 2021, *Le Musée, une histoire mondiale*, t. 2: *L'ancrage européen, 1789–1850*, Paris: Gallimard.
- Pomian K., Barnavi E., 2008, *La révolution européenne 1945–2007*, Paris: Perrin.
- Pomian K., Barnavi E., 2011, *Rewolucja europejska 1945–2007*, tłum. M. Kowalska, Warszawa: PIW.
- Stulecie niepodległości. Polska świata / 100 Years of Independence – Out of Poland into the World*, 2018, książka towarzysząca wystawie w Muzeum Architektury we Wrocławiu 29.09.2018–13.01.2019, Wrocław: Wrocławski Dom Literatury.
- Unger L., 2017, *L'Aigle et le reste. Et le reste Vu de Bruxelles*, wyb. i wpraw. I. Hofman, tłum. T. Stróżyński, Gdańsk–Paris: Fundacja Terytoria Książki, Institut littéraire Kultura.
- Waquet F., 2003, *Parler comme un livre. L'oralité et le savoir, XVIe–XXe siècles*, Paris: Albin Michel.
- Waquet F., 2015, *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent: XVIe–XXIe siècles*, Paris: CNRS Éditions.
- Waquet F., 2019, *Une histoire émotionnelle du savoir: XVIIe–XXIe siècle*, Paris: CNRS Éditions.
- Wodziński C., 2016, „Uwagi wokół dorobku naukowego profesora Krzysztofa Pomiana z okazji uroczystości odnowienia doktoratu w Uniwersytecie Warszawskim”, w: A. Kołakowski, A. Mencwel, J. Migasiński, P. Rodak, M. Szpakowska (red.), *Wśród ludzi, rzeczy i znaków. Krzysztofowi Pomianowi w darze*, Warszawa: Wydawnictwa UW, 15–18.

